

Κασαμπίν (Συρία), 15 Ιουνίου 1998

ΑΓΑΠΗΤΕ ΔΗΜΗΤΡΗ,

Δεν ξέρω γιατί αρχίζω αυτό το γράμμα μιλώντας για το θάνατο. Δεν εννοώ με αυτό το θάνατο γενικά, αλλά πιο πολύ την ιδιάζουσα απώλεια των φίλων. Σ' αυτή νιώθω να χάνομαι κι εγώ ο ίδιος, και η ζωή μου να γέρνει προς την απουσία.

Αλλά αν σου μιλάω για το θάνατο είναι ίσως γιατί δεν μου προκαλεί, αυτή τη στιγμή, παρά μεγαλύτερη όρεξη για τη ζωή και τις απολαύσεις της. Ακόμα περισσότερο αφού σου γράφω από αυτό το μέρος-γέννηση – το χωριό όπου γεννήθηκα. Η ζωή χτυπάει εδώ για μένα πιο δυνατά από οπουδήποτε αλλού.

Μα δεν πρόκειται εντέλει για την επιθυμία να ξανάρθω αντιμέτωπος με το λόγο; Πιθανόν, γιατί ο θάνατος των φίλων ανοίγει στη σκέψη και στην ύπαρξη άβυσσο κεραυνοβόλα που προς στιγμήν δεν ξεπερνιέ-

ται, παρά μόνο με τη σιωπή. Και μόνο όταν ο κεραυνός κατευνάζεται, επανέρχεται ο λόγος. Μήπως λοιπόν είναι για μένα ευκαιρία να πειραματιστώ με αυτή τη σιωπή και το λόγο που ακολουθεί; Είναι που στα δικά μου μάτια η φιλία τα ξεπλένει όλα, ακόμα και το σώμα του θανάτου. Τουλάχιστον μας εξοικειώνει με το θάνατο στο βαθμό που είναι το απόγειο των απογείων της ζωής. Γι' αυτό λοιπόν οι φίλοι μου ήξεραν να φτιάξουν με το θάνατό τους ένα άλλο μελάνι, μια δεύτερη γραφή; Επειδή η ζωή γινόταν τούτη δω η παντοτινά σιωπηρή ζωή που βγαίνει από τον κύκλο της γραφής και μπαίνει μια για πάντα στον κύκλο του νοήματος;

Μέσα σ' αυτό τον κύκλο, τα πάντα αντιστρέφονται. Και να που από τα γραπτά των φίλων μου ξεπροβάλλουν, καθώς τα ξαναδιαβάζω, κάτι πράγματα σαν φαντάσματα τα οποία αποκαλύπτουν το ανείπωτο. Πράγματα που βγήκαν από την ταυτότητά τους και γίνονται άλλα – η ονομασία τους δεν μπορεί να τα περιορίσει. Όταν κατεβαίνουν, με παρασύρουν στα τρίαβαθα: όταν ανεβαίνουν, με ανυψώνουν στις κορυφές. Πράγματα: φτερά ή δέντρα – αδυνατισμένες σιλουέτες που μ' ακούνε και με περιμένουν σιωπηρά στην έξοδο του σχολείου. Τα βλέπω να κυματίζουν στα χωράφια, και το χορτάρι να ξεγυμνώνεται λες κι ήθελε να σκουπίσει

το σώμα του με τις βλεφαρίδες μιας μυστηριώδους στιγμής. Αναποφάσιστη έκσταση ανάμεσα σε κλάμα και χαρά, θάνατο και ζωή.

Στον κύκλο του νοήματος, βλέπω τον εαυτό μου να ζει με τους φίλους μου σε ένα δάσος μεταφορών. Όσπου νομίζω ότι ακούω τη ζωή να ρωτάει τον ήλιο, που απόθεσε στους ώμους του ένα σύννεφο σε σχήμα μαύρης εσάρπας:

– Ω ήλιε, γιατί σε απασχολεί τόσο πολύ η σκέψη του θανάτου;

Και ύστερα μου φαίνεται ότι ακούω την απάντηση:

– Γιατί ο έρωτας παραμένει η πρώτη μου έγνοια.

Στο δάσος αυτό, μαθαίνουμε ότι η ζωή δεν γράφεται αληθινά παρά με την ανάγνωση του θανάτου. Μήπως λοιπόν η γραφή εξορίζει το σώμα μακριά από τις αναμνήσεις του, ώστε να παραμείνει παιδί; Μήπως αναμειγνύει, στο ίδιο κύπελλο, απόσταγμα ζωής και θανάτου; Έχω έτσι το συναίσθημα πως φεύγω χαρούμενα με τους φίλους μου, λες και, ενώ ξέρουμε ότι οδεύουμε προς το θάνατο, πηγαίνουμε εντέλει να συναντήσουμε τον έρωτα: τα πρόσωπά μας είναι εκτάσεις· τα μαλλιά, τέσσερις κατευθύνσεις. Περπατώντας, διαβάζουμε και γράφουμε τα χωράφια – ξέροντας πως δεν θα είχαμε, τότε, άλλα όρια εξόν τα σύννεφα.

Από αυτό το δάσος, το σπίτι των φίλων μου φαίνε-

ται πάντοτε φωτισμένο, στο στήθος του κρέμονται τα φανάρια του νοήματος. Και όταν έρχονται οι πεταλούδες, το φως υποκλίνεται και σχεδιάζει τα χρώματά τους στους τοίχους και στα ταβάνια· μην ξεχάσεις να τις σκιτσάρεις στα τετράδια της σκόνης.

Είναι λοιπόν κουρασμένα τα τετράδιά σας, ω φίλοι μου; Κουρασμένα από τις εμμονές σας και τις έγνοιες σας, από την επιμονή σας να μιλάτε κάθε μέρα με τον ήλιο; Καλά, ας πούμε ότι είναι κουρασμένα και ότι τα πήρε ο άνεμος του ύπνου.

Κοιμηθείτε, λοιπόν, και ελευθερώστε τους θρύλους σας. Για να μπορέσουν επιτέλους να ξαγρυπνήσουν και να λάβουν την επικίνδυνη θέση τους ανάμεσα στον άκμονα του πραγματικού και στη σφύρα του ονείρου.

Περνούν οι φίλοι μου: κανένα άλλο ίχνος, εξόν το ίχνος.

Ο φίλος σου
 Άδωνις

Μέσα στο αεροπλάνο για την Αθήνα, 17 Ιουνίου 1998

ΑΓΑΠΗΤΕ ΑΔΩΝΙ,

Ο θάνατος και η φιλία είναι της αρμοδιότητας των στρατιωτών, των ναυτικών και των ποιητών. Το ίδιο και η ελευθερία, αφού αυτή είναι η ουσία της περιπλάνησής τους. Το δάσος, για το οποίο μου μιλάς –για μένα, από τον Σαίξπηρ και μετά, κινείται–, είναι οι φίλοι μας, οι ζωντανοί και οι νεκροί· μας προστατεύουν και μας γνέφουν μέσα στη θύελλα και στη σιωπή. Άλλωστε, ο θάνατος είναι πολύ παλιός για να μου είναι άγνωστος. Είναι η κατοικία μου από την ημέρα που έμαθα πως ένας φίλος δεν θα επέστρεφε πια στην τάξη. Ήταν άνοιξη, και το σούρουπο έβαζε, στη μεριά της θάλασσας, φωτιά στη φωτιά του ήλιου. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή, ένιωσα ότι ο χρόνος δεν ήταν ούτε πίσω ούτε μπροστά, αλλά μέσα μας.

Ο χρόνος, αυτή η ψύχωση του αιώνα, καθρεφτίζεται

στις επιφάνειες της καθημερινότητας. Και αφού δεν καταφέρνει να τρυπήσει το δέρμα της ζωής, τυφλώνει και γυαλίζει σαν τα στάσιμα νερά. Από κει και η αίσθηση της επανάληψης, του γνώριμου, της αδιαφορίας και της στασιμότητας. Οι πόλεις γίνονται αίθουσες σιδηροδρομικού σταθμού – μπορεί κανείς να κάνει κατοικία του την αναχώρηση; Οι Αμερικανοί, τους οποίους επισκέπτεσαι αυτά τα τελευταία χρόνια, επινόησαν τη φράση «time is money». Για μας που προερχόμαστε από τις ακτές της Μεσογείου ο χρόνος ήταν, και παραμένει, η αιωνιότητα και η στιγμή – σήμερα, τι είναι; Είχαμε το προνόμιο των λαών που κινούνται αργά· το παρελθόν μάς είχε μάθει ότι να μην πηγαίνεις γρήγορα σημαίνει να παίρνεις την ίδια κατεύθυνση με το χρόνο. Σήμερα ο χρόνος είναι μια από τις τελευταίες ευκαιρίες που διασώζονται, αλλά έχουμε ξεμάθει τη χρήση του.

Διαβάζω ένα από τα σπάνια πεζά κείμενα του Ο. Ε. Μάντελσταμ στο οποίο μιλάει με πολλή ειρωνεία για το τέλος ενός άλλου αιώνα, του 19ου, στην Αγία Πετρούπολη, που για εβδομήντα χρόνια θα λέγεται Λένινγκραντ – συμβαίνει και στις πόλεις, όπως και στους ποιητές, ν' αλλάζουν όνομα. Ο κόσμος που θα καταρρεύσει, οι διανοούμενοι, οι πολιτικοί, οι μεγαλοαστοί και οι μικροαστοί που κυριαρχούν στην κοινωνία με τον ευχάριστο και επιφανειακό τρόπο ζωής

τους περιγράφονται λακωνικά και με χιούμορ. Σήμερα οι ποιητές λησμόνησαν το σαρκασμό, εντούτοις η ποιητική εργασία, ανάμεσα στις κορυφές και στα έγκατα, σταματά καμιά φορά στο ύψος του ώμου – σκέφτομαι τον Σεφέρη. Κάθε φορά που ανοίγω το βιβλίο ενός πραγματικού τεχνίτη της γραφής, μου παίρνει ώρες να διαβάσω τρεις ή τέσσερις σελίδες: είναι ένα σημάδι. Ακόμα περισσότερο, μου προκαλεί όρεξη να γράψω. Μου συμβαίνει ωστόσο να δουλεύω καλά αφότου είδα μια κακή ταινία, για να ξανακερδίσω το χρόνο που χάθηκε στην ασημαντότητα.

Ο Μάντελσταμ είδε διαισθητικά ότι οι συνάδελφοί του πεζογράφοι δεν κατάφεραν καν να φανταστούν: η πρόζα, το μυθιστόρημα έχουν ανάγκη δομημένες, κωδικοποιημένες, ιεραρχημένες κοινωνίες. Η κοινωνική παρακμή τα συμπαρασύρει, ενώ η ποίηση έχει ανάγκη από ελεύθερους ανθρώπους που βάζουν την ελευθερία πάνω απ' όλα – έναν κόσμο ο οποίος δεν προσκυνάει το χρυσό μόσχο. Είχε καταλάβει ακόμα ότι η ποίηση δεν είναι λογοτεχνικό είδος που μπορεί κανείς να συγκρίνει ή να αντιπαραβάλλει με άλλα (μυθιστόρημα, δοκίμιο κτλ), αλλά ένας ξέχωρος κόσμος: ότι χωριζόταν ενδεχομένως σε λυρική, επική, κλασική, ρομαντική ή άλλη, αλλά ότι αυτή η ταξινόμηση δεν σήμαινε και πολλά.

Παρατήρησες πως στα αεροπλάνα δεν υπάρχουν

σχεδόν ποτέ τρελοί ή εκκεντρικοί επιβάτες; Είναι ίσως ο σεβασμός στα ύψη, γιατί έτσι κι αλλιώς βρισκόμαστε στα σύννεφα. Αλλά αυτό δεν εμποδίζει τη χυδαιότητα· αυτή πάντοτε πρώτη εκφράζεται. Άλλωστε τα αεροπλάνα μού δίνουν την αίσθηση αιθουσών αναμονής όπου εμπιστευόμαστε πιο εύκολα ανθρώπους που δεν επιλέξαμε. Η τύχη και ο χρόνος, τελικά, είναι ο σύγχρονος χώρος δράσης· τα υπόλοιπα είναι μοναξιά. Αλλά υπάρχει ένα είδος τρέλας εναντίον της ανεξέλεγκτης, της «τζάμπα» μοναξιάς, αυτής που επιτρέπει την εμβάθυνση, το στοχασμό. Πριν από λίγο μας μοίρασαν ακουστικά και όλοι, ή σχεδόν όλοι, απομονώθηκαν. Παίζουν και μια ταινία, εντελώς βλακεία. Πότε άραγε θα έρθει η εικονοκλαστική εξέγερση εναντίον της υπερκατανάλωσης εικόνων;

Αρχίζουμε και κατεβαίνουμε. Η Μεσόγειος, η πιο κλειστή θάλασσα που υπάρχει, είναι και η πιο ανοιχτή. Μας βοήθησε να εφεύρουμε την ελευθερία από τη μοιρολατρία. Η εναντίωση στο Θεό ήταν το κρασί μας, και είμαστε ακόμα μεθυσμένοι απ' αυτό. Αλλά η ελευθερία είναι και μια οικογένεια, και αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούμε ποτέ να την ξεφορτωθούμε.

Εις το επανιδείν.

Ο φίλος σου
Δημήτρης

Αθήνα, 30 Ιουνίου 1998

ΑΓΑΠΗΤΕ ΑΔΩΝΙ,

Η Αθήνα –και μαζί της όλη η Ελλάδα– ζει στο ρυθμό των εμμονών της: οικοδομή και ζωή έξω. Το χτίσιμο ενός μεγάλου και γερού σπιτιού –αλλά όλες οι κατασκευές είναι άσχημες όταν δεν σέβονται τους τόπους– είναι η έμμονη ιδέα του Έλληνα, που φοβάται το κενό, τον ελεύθερο χώρο. Είναι αδύνατον να βρει κανείς σε αυτή τη χώρα μία θέση ή ένα μέρος ελεύθερο, παρά μόνο στη θάλασσα, αν κι εκείνη κατακλύστηκε από τα γρήγορα κρις κραφτ που την οργώνουν προς όλες τις κατευθύνσεις για τη χαρά της ενόχλησης – αλλά μπορεί κανείς να διαταράξει τη θαλάσσια τάξη; Μαζί μ' αυτό υπάρχει και η μανιώδης ανάγκη κινούμενων και θορυβωδών εικόνων, από τις οποίες τρέφονται οι γενιές των επαναστατημένων της σιωπής. Καμιά φορά σκέφτομαι πως θέλουν να θάψουν στο θό-

ρυβο και στην αταξία έναν κόσμο που δεν θέλουν ή δεν μπορούν να καταλάβουν. Ούτε η φρενίτιδα ούτε η ωμότητα αποτελούν για αυτούς μόνο σκοπό, παρά μέσο, και δεν διαθέτουν πολλά μέσα για να διαδηλώσουν τη σύγχυσή τους μπρος στην άνοδο της βίας που κωφεύει σε κάθε κάλεσμα, σ' έναν κόσμο άκρως ναρκισσιστικό. Βαραίνουν ακόμα και τα ατέλειωτα χρόνια στα οποία οι χειρότερες θρησκείες και οι χειρότεροι κατακτητές είχαν συνασπιστεί για να τους κάψουν τη γλώσσα.

Ενάμισης αιώνας ελευθερίας με περιοριστικούς όρους ύστερα από τέσσερις αιώνες τουρκικής καταπίεσης δεν αρκεί. Γι' αυτό φωνάζουμε, κουνάμε χέρια πόδια, για να ξεμουδιάσουμε τα μέλη μας από τις αλυσίδες – και αυτό δεν είναι μόνο εικόνα.

Προάστια ατέλειωτα – τι θα ήταν οι ακτές της Μεσογείου χωρίς αυτό το φως που τις αναδεικνύει ακόμα πιο γυμνές με τα απαίσια κτίριά τους; Αυτή την ερώτηση δεν θα την κάνουν ποτέ στον εαυτό τους όσοι πιστεύουν στην πρόοδο, γιατί δεν είναι ικανοί να δεχτούν τον άνθρωπο. Εδώ, ανεχόμαστε όλες τις ερωτήσεις, και αυτό μας κάνει, εμάς που καταγόμαστε από το αίμα των πολυθεϊσμών, ικανούς να ξαναρχίζουμε το διάλογο με τον κόσμο.

Απέναντι από το διαμέρισμα όπου μένω, σ' ένα δρό-